

הגבול בין הגיון בריא ובין סופיזם; ביחוד הרבו בתברקית מעין אלה בהדרגים. אבל בתקופה שאנו עומדים בה כבר הוחלה תפיסה חדשה נגד גישה אי-הגיונית בדרך הלימוד. ואלה דברי ר' יאיר בברך בעל "חות יאיר" (פפד"ט, תנ"ט) "אם לי אתה ובקולי תשמע אל תבלה זמן בחילוקים ובחריפות של הבל אשר בעזותינו נתפשטו. מה שלא מצאנו כלל בדברי הקדמונים לא בגמרא ולא בתוספות צ"כ שהיו עוקרי הרים. כבר קראו תגר גדולי המחברים, השליה (ר' ישעיה הורביץ) ובנו... ולא ראיתי וקראתי אדם מספר בשבתם רק מזה ר' יצחק חיות בהקדמת ספריו. וראוי לקרוא הוי אי ואבוי על מבחר הזמן שמבלים בזה לפעמים עד ריבי של יום... במקום זה צריך לדקדק בגמ' (גמרא פוסקים תוספות) הדק היטב היטב. ביתור וחלוק במקומו ומקום אחר. חו היא חריפית של אמת שהורגלו בו הקדמונים בעלי ש"ס ובעלי פירוש הש"ס... ומפני שכבר דברו בזה גדולי האחרונים לא אאריך בזה" (ש"ת "חות יאיר" סי' קכ"ג).

בספר "מנחת אהרן" לרבי אהרן בן מאיר מבריסק, שתכנן חידושים על מסכת סנהדרין (נדפס בשנת תקנ"ב בנאור"י דזאהר תחת ממשלת פאנאיאמובסקי, מיניסטר דליטא בדפוס ממשלתי של אנטון קריגר) מושלים עיד שרידי הפלפול וחילוקים. ר' אברהם קצנלנבויגן אב"ד בבריסק דליטא כותב בהסכמתו: "מחדש בכל יום תמיד מעשה חדושים ושנונים ועוקר הרים גבונים... פרחי תבונה ופארי הלכות בשו"ת וחילוקים חריפים... מי יתן ויתקו בספר מילי דרבנן הנראה אומר ברקאי. האי מילתא דעבידא לטעמא... הגאון ר' אליעזר קליד מקעלן בעל "אור חדש" בהסכמתו מדגיש בעדותו על המחבר: "מתניב ומפרק בהרים מקדרי, וכל שמעתיה בהירין. בסעמן וממשן בהירין". הדברים מעידים על הלך רוחם של גדולי התורה ובאוניה או בסוגיית הפירושים החידושים והבאורים; עם כל ההתפעלות וההערצה לברקי המחשבה בפלפולים וחילוקים. מקרבים המה רק דברים ש"ס בהם טעם וממש ושוללים את הפלפול הזר. וכן הם דברי המחבר בהקדמתו: "זה יצא ראשונה על מסכת סנהדרין אדר ויקוקין דנורא ובעורין. המשכילים יבינו ולעיניהם יהיה מחזיר מקרי, כי אין לך מקצוע יותר מדיני ממדות, שבו יחדדו הרעיונות וילטשו העשותיות". ובהתנצלותו בסוף הספר מעיר המחבר כי כתב "מה שעלה במצודת שכלי, על פי הפלפול והסברה בכתב אשר רשמתי, והעיקר על הענין לא על הלשון שמתי מגמותי". ואמנם תוכן הספר הוא חידושים ענייניים כדוגמת חדושי מהרש"א ומיהר"ם עם הרחבות ממקומות אחרים בש"ס וראשונים (ראה שם בפתחות הש"ס ורמב"ם). מצד שני אותי הגאון ר' אהרן מתכתב עם גדולי הדור בתקופתו בדבר עגונה שיצא היתרה מבית הדין בוילנה, עם

ראיות חזקות ומצוקות מהתלמוד. את כל אלה באיתי בבאורי יד דוד' (בצד הפנים) והוא מקור בית אב להלכה; שם ימצא התונה תמצית כל השיטות של הראשונים ז"ל, כל פרטי ההלכות עם כל הספקות וכל המקורות להכרעת פסק ההלכה... אולם יש להגיד גלויות. המחבר לא הצליח בספרו, הוא אינו מתאים למטרות. הביאור ארוך, חוזר ונופל רוב הדברים המפורשים כבר בספרי גדולי האחרונים. שהמחבר לא קראם חידוש אותם מדעתו. זלול בשולחן ערוך, עמוד ההוראה בכל תפוצות ישראל זה מאות בשנים. לא קרא אותו ואף לא הזכירו. אריכות הדברים בפלפולים רחבים. אף שאינם נוגעים לפסק הלכה שלו. מאפילה על בהירות הענין ומכבידה על המעיק. גוסף על כך הוא עצמאי יתר על המדה. ספרו לא נתקבל בעם כספר הוראה.

בזה תארתי את ספרות ההוראה והפסקים כפי שעוצבה על ידי רבני ליטא וגדוליה במשך מאות שנים.

יא

עוד יותר ניכר חותמם של גדולי התורה ורבני ליטא בחלק השני מספרות ההלכה — פירושים, חידושים ובאורים לש"ס. רמב"ם וראשונים — החלק הגדול המקיף ביותר. אם כי פירושים ובאורים לש"ס נמצאים גם בספרות ההוראה והפסקים שעליה כתבנו למעלה וגם בשאלות ותשובות שעליהן ידובר להלן.

כאמור התחילה הספרות הרבנית בליטא במאה הטיז והיא הושפעה מדרך לימוד התורה בפולין ומהספרות הרבנית באשכנז שקדמה לה. בעת ההיא שלט הפלפול בכל תקפו. חדרם יצא מרבי יעקב פולק והפך לסבך של "חילוקים" שנתמשטט בכל הישיבות בפולין וקצת גם באשכנז (עין "בית יצחק" לריב"ל שער ט' פרק י"א). על הגורמים להחדרת הפלפול בחידושים ובאורים חובעו דעות שונות. האשמה אשר גללו על בני פולין — אומר ילינק — כי מחריבי הלימוד הישר ומחריסיו מהם יצאו. אינה מוצדקת כלל. אדרבא, הפולנים כמו הספרדים והצרפתים, פעלו פעולה נמרצת בקורות האמונה והאומה. הפולנים נפתחו נשמת חיים בלימוד התלמוד והפריחו זרעו ויהי למטע להתפאר.

מהם יצאו גדולי תורה כמהרש"ל ומתירש"א... מהם יצא רבי אליהו מוילנא אשר "הוריד את הפלפול הזר מכסאו" (בכורים) לקלדר תרכ"ד). ההיסטוריונים חולים את קולר החילוקים בישיבות שבארצות אשכנז. ואולי מוצאם מישיבות נירנברג ורגנשבורג, הנזכרות תכופות בבאור מהר"ם ש"ף ("דור דור ודורשיו", ה').

אמת הדבר, שהרבה מגדולי התורה בעלי תריסין בפולין סלסלו בחילוקים פלפוליים במידה רבה, ולפעמים עברו את

המשוואה אך בלב החכם אין יתרון לזה על זה, שכבוד האמת צומד בעצמו.

יב

מסנה יסודי בדרך הלימוד חל בישיבת וולוז'ין. הגאון ר' דוד טבלי ממינסק מספר בהקדמת ספרו „בית דוד“: „בימי צלומי, בהיותי בן חמש עשרה, קבעתי תלמודי בישיבתו הקדושה של הגאון רבנו חיים מוולוז'ין נ"ע, אשר משם יצאה תורה ודורא לכל סביבתנו. שמה ינקתי משדי תבונתו וחזון חכמתו, אורי עיני וממנו קבלתי דרכי הפלפול והעיון הישר, להבין ולהעמיק בש"ס ופוסקים לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. הגאון ר"מ פאדווא מבריסק בהסכמתו לספר „בית דוד“ (תרי"ג) מעיד על המחבר וספרו: „דבר ה' זו הלכה בשמעתתא מחוורתא בפלפולים מים התלמוד, ראשונים ואחרונים, ידיו רב לו לרדת לעומקה של הלכה ונהר פלגיו ממקום קדוש יתלכו וממקור מעין הודים נובעים — מתלמידים המובחקים אשר שמו בצמא מים טהורים מהגאון המפורסם ר' חיים מוולוז'ין נ"ע. בצינו תכונת פלפולו של הספר „בית דוד“ כותב הגאון ר' יוסף מסלוצק בהסכמתו: „ראיתי מרכז האמת נוכח פניו... במתק פלפולא ואסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. וכן היא עדותו של הגאון המפורסם ר' יצחק אלחנן ספקטור אב"ד בקובנה (אז בנוב-הרדוק) על הספר „נחלת דוד“ לר' דוד טבלי הנ"ל בהסכמתו (תרכ"ד): „חדושים נחמדים לאמתה של תורה וגדיל תשיה ברוב עמקו ופלפולו אשר צלל בים התלמוד והפוסקים בעוצם תבונתו ורב שכלו. חל נכונים וישרים למוצאי דעת, כי רב גבורתו בבקאותו ובחריפותו על צד האמת בש"ס ופוסקים... ועל קו האמת הכל בנוי.“

דברים מאלפים על דרך למד התורה ברוחו של המסנה האמור מוסר לנו הגאון ר' יהושע איזיק שפירא מסלונים (המכונה „ר' איזיק חריף“ או „ר' איזיק סלזנימר“) בהקדמתו לספרו „עמק יהושע“: „אמרות ה' אמרות טהורות מזוקק שבעתים... מישרים אהבו, היינו שהכריע על פי הסברא הישרה לאמיתת של תורה, ולא ליגיע בפלפול של הבל — להכניס פיל בקופא של מחס. א. כדי לעיין בשמעתתא, לרדת לעומקה של הלכה צריך יגיעה רבה לחקור אחרי כללי הדינים ועיקריהם, סברותיהם וטעמיהם, אולם אי אפשר לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא... אם לא נביא ראיות מש"ס בבלי, ירושלמי ומספורות רבים. ב. ואמנם שניהם טובים לבאר עיקר ההלכה וטעמה לחביא ראיות לזה מהש"ס בבלי וירושלמי, זה עם זה וזה בתוך זה ורווחא שמעתתא. יש לדמות דבר לדבר דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר. ג. ולפעמים כרחיבים ההיקשים וההשוואות מענין לענין. ד. החדושים בשאלות ותשובות באו בעיקר לבאר כמה כללים ועיקרים בש"ס בבלי וירושלמי וללא ללמד על עצמו אלא על תלל כולר.“

ר' אריה לייב מבריסק דליטא ועם ר' חיים מוולוז'ין בדברים מיושבים ומבוססים להלכה, אמנם תאודוך בסוף מכתבו (שאלה ר) רמז לר' אהרן שאין דעיתיהם משותפת, באמרו: „ברור שאין דעת בני אדם דומה זה לזה ובלבד שיטחן לבבנו לתוציא ודין לאמתה של תורה“ (קונטרס „ענף עץ אבות“ בסוף הספר „מקור מים חיים“ של נכדו, וראה הפיסקא הסמוכה).

צעד קדימה בתהליך התפתחותה של שיטת הפלפול הסברא בחידושים ובאורים יש לראות בספר „מקור מים חיים“ לר' יעקב פאדווא מבריסק תושב קרלין (סדילקוב, תקצ"ו), נכדו של בעל „מנחת אהרן“ הנ"ל, המחבר מדגיש שהוא נוקט דרך החקירה במקורות „בפלפול ובסברא ישרה“ — עם כל זה רוב היגיעה והחפוש היה לי לישועה... לפעמים הארכתי בסוגיה בפלפול כל שהוא... כונתי לתלמידים הצעירים, וכל מעשינו ופעולתנו לאנשים בגילני... (בהקדמה).

העין הבחינת של גאוני התקופה הרגישה והבחינה את ההבדל המהותי בין חידושי הסבא, בעל „מנחת אהרן“ ובין דרך שיטתו של הנכד; הבחינה זו השתקפה בהסכמותיהם לספר „מקור מים חיים“ ובהגדרותיהם המסוימות. ר' אריה קצנלנבויגן אב"ד דבריסק כותב: „טובה חכמה עם נחלה, נחלת אבות, העלה במצודת בינתו ורחב שכלו דברים עתיקים... וכמה מאמרים צרופים ומחדדים מכבוד אבי זקנו בעה"מ מנחת אהרן, חזת במחזה אור הבהיר בשכל צח ודק הרעיון, ותפקחנה עיני שכלי להבין ולהשכיל כל מוצא הדין, להעמיד על מכונו בטוב טעם ודעת. ר' יעקב אב"ד דקרלין בעל „משכנות יעקב“ כותב: „הולך ארחות ישר לברר וללבן שיטת הראשונים ז"ל ומקורם מדברי הש"ס ובכל הדבר הקשה הניף ידו בים התלמוד לללות ולמצא חפץ... הראה רוב עמלו באמתות התורה... צירף גם כתבי קדש רבים ערבים ונחמדים מכבוד זקנו מחבר ספר מנחת אהרן. השלישי, ר' אברהם אבלי אב"ד דוילנא כותב: „פלפל בדברים עמוקים, ומאיר כבדקים... הגם כי הרבה גדולי זמננו בחלה נפשם בספרים חדשים, אשר אין בהם טעם בקדשים, לא בן החיבור הנחמד הלו אשר יורדי ים התלמוד ימצאו מבוקש.“ ר' יעקב קרלינר תנוכר כותב בהקדמה לספרו משכנות יעקב (שו"ת, תקצ"ו): חידוש התורה הוא הפרי והפלפול הוא ציצים ופרחים, הגם שאינם מכונים כל כך להלכה הם מפארים מאד הדר התורה, והמה הקודמים לפרי הגמור — הוא אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, וכמו שאי אפשר לפרי שיבא מבלי הקדמת הציצים ופרחים כן הפלפול הוא ומביא והצורך אל הוצאת הפרי — אסוקי שמעתתא אשר הוא תכלית והפרי הגמור.“

תד הלבטים בין הפשטות הלימוד הפלפולי נשמע בדברי ר' יהוקאל טווייל מ"מ דוילנא בספרו „תולדות אדם“, „אף על פי שבלב רבים יש יתרון לדרך החדוד והפלפול על דרך השגה